

Bijlage 5: De sociaal-emotionele ontwikkelingstaken per leeftijdsfase¹

Gedrag en emoties evolueren tijdens de ontwikkeling. Ze zijn afhankelijk van de leeftijd en het ontwikkelingsniveau. Daarom is het noodzakelijk om uitingen van gedrag en emoties steeds vanuit het perspectief van de ontwikkeling te bekijken. Bij elk signaal en bij elke melding moet de eerste vraag steeds zijn ‘hoe oud is dit kind/deze jongere?’, ‘op welk niveau functioneert hij?’.

■ Babyfase²

Een pasgeborene is in staat om een breed scala van emoties te uiten, zoals interesse, lachen, walging en pijn. Vanaf twee à drie maanden kan de baby verdriet en boosheid tonen. Vanaf zes à zeven maanden duikt angst op. Door de toenemende cognitieve ontwikkeling kan een kind na een jaar meer complexe emoties tonen, zoals verachting, schaamte, verlegenheid en schuld. Omdat kleine kinderen hun ouders imiteren en ouders de gelaatsuitdrukkingen van hun kinderen versterken, is hun emotionele expressie sterk door hen beïnvloed. Zo zullen moeders bijvoorbeeld anders reageren op de expressie van boosheid bij jongens dan bij meisjes³.

Vanaf tien tot twaalf maanden wordt de rol van emotionele expressie in toenemende mate sociaal en heeft een belangrijke functie in het organiseren van gedrag. De eenjarige beoordeelt de betekenis van gebeurtenissen door de emotionele reacties van zijn ouders op hem, een fenomeen bekend als ‘social referencing’. De baby neemt de gelaatsuitdrukking van zijn ouders als parameter voor het al dan niet stellen van bepaald gedrag.

Een cruciale ontwikkelingstaak van de babytijd is het tot stand brengen van veilige hechtingsrelaties. De kwaliteit van de hechting speelt een rol in de verdere ontwikkeling. Hechting die gepaard gaat met een gevoel van veiligheid, levert een stevige basis voor een gezonde emotionele, persoonlijke en sociale ontwikkeling. Hechting die gepaard gaat met onveiligheid, maakt de baby tot een kwetsbare peuter en kleuter. Het vermindert zijn bekwaamheid om toekomstige ontwikkelingstaken op het vlak van initiatief en sociale relaties de baas te worden. Toch kan sensitieve zorg achteraf dit risico terug verkleinen. Bij het afsluiten van deze periode staat het kind voor het dilemma tussen vasthouden en loslaten. Als

¹ Zie ook www.sociaalemotioneel.slo.nl

² Wenar C. en Kerig P., *Developmental Psychopathology, From Infancy through Adolescence*, Mc Graw-Hill International Edition, 2006

³ Malatesta C. & Haviland J., ‘Learning Display Rules. The Socialization of emotional expression in infancy’, (1982), In: Wenar C. en Kerig P., *Developmental Psychopathology. From Infancy through Adolescence*, Mc Graw-Hill International Edition, 2006, blz. 43

het in wisselwerking met zijn omgeving dit dilemma niet heeft opgelost, kan het een rigide, controlerende en oppositionele houding ontwikkelen.

Een typisch probleem van de babyfase:

Sommige baby's zijn makkelijk, andere moeilijk. In het laatste geval kan de baby prikkelbaar zijn, zich traag aanpassen aan wijzigingen in routines, intens en negatief reageren en onregelmatig biologisch functioneren, bijvoorbeeld een onregelmatig slaap- en waakritme. Door een sensitieve aanpak kunnen deze baby's deze moeilijke fase ontgroeien. Als er echter ongeduldig en intolerant gereageerd wordt of routines wijzigen abrupt en vaak, vergroot de kans op problemen in de peuterfase.

Peuterfase⁴

Gedurende het tweede levensjaar wordt emotionele expressie in toenemende mate stabiel en geïntegreerd bij de cognitieve ontwikkeling. In het derde levensjaar, wanneer zelfbewustzijn en het voorstellingsvermogen ontluiken, worden zelfbewuste emoties, zoals schaamte, schuld, verlegenheid en trots gezien. Peuters evalueren zichzelf en reageren emotioneel op succes en falen en ervaren plezier en ontevredenheid niet alleen bij de opdracht, maar ook over zichzelf.

Kinderen scannen de gezichten van hun ouders om aanwijzingen te verkrijgen over de betekenis van gebeurtenissen om hen heen. Jonge kinderen kijken dikwijls naar de emotionele expressie van personen rondom hen om zelf hun eigen interne ervaringen te interpreteren. Bijvoorbeeld wanneer een peuter valt, zal hij afhankelijk van de emotie die op het gezicht van zijn ouder(s) te lezen is - alarmerend of kalm - ofwel beginnen huilen of vrolijk verder spelen.

De emotionele erkenning speelt een belangrijke rol in de ontwikkeling van gezonde sociale relaties en is een voorwaarde voor de verwerving van empathie en pro sociaal gedrag.

De groeiende autonomie en de toenemende noodzaak van begrenzing stelt de opvoedingsrelatie voor nieuwe uitdagingen. Een peuter stapt op zijn doel af, ook al druist dat in tegen de wil van zijn opvoeders. Hij creëert afstand, fysiek en psychologisch. Hij traint zijn onafhankelijkheid, terwijl hij zich op zijn hechtingsfiguur oriënteert als op een veilige haven. Zijn zelfbesef groeit en uit de begrenzing groeit ook zijn besef van de ander. Die begrenzing leidt tot confrontaties. Als de confrontaties tussen de expansieve peuter en de begrenzende opvoeder goed aflopen, groeit hij uit tot een gesocialiseerde kleuter die kan beschikken over zelfcontrole en zelfvertrouwen. Zo niet is hij vatbaar voor

⁴ Wenar C. en Kerig P., *Developmental Psychopathology, From Infancy through Adolescence*, Mc Graw-Hill International Edition, 2006

moeilijkheden als een gering gevoel van eigenwaarde en identiteit, een geringe of overmatige zelfregulatie, problemen bij het omgaan met grenzen.

Het opvoedingsgedrag is van grote invloed op de bewustwording, de herkenning en de regulatie van emoties. Door sensitief te zijn wanneer de peuter verdrietig of overstuur is en door te reageren op manieren die zijn emoties laten afnemen tot op een draaglijk niveau, dragen zijn opvoeders in belangrijke mate bij tot het ontwikkelen van deze vaardigheden.

□ Een typisch probleem van de peuterfase:

Disciplineproblemen en onzekerheid over wanneer en hoe grenzen te stellen, zijn de hoofdbekommernissen van ouders van peuters. De drang naar autonomie van de peuter en de noodzaak van begrenzing door de ouders leidt vaak tot botsingen. De peuter is ongehoorzaam, reageert met verzet, gedraagt zich opstandig. De meeste peuters groeien als vanzelf uit deze fase. Nochtans kan overdreven controle door de ouders de kans vergroten op de instandhouding van deze fasegebonden problemen en op de ontwikkeling van problemen.

■ Kleuterfase⁵

Het zelfbeeld en het beeld dat de kleuter van de ander heeft, krijgen vorm. Ze zijn gesteund op zichtbare kenmerken en activiteiten. Doordat hij de neiging heeft om zichzelf te hoog in te schatten en hij zijn wensen, verwachtingen en reële competenties door elkaar haalt, is zijn zelfbeeld weinig realistisch. Hij denkt over zichzelf in alles-of-niets termen afhankelijk van zijn gevoelens van dat moment. Bijvoorbeeld: 'ik ben altijd gelukkig' als hij op dat moment gelukkig is. Hij kan ook moeilijk begrijpen dat hij twee verschillende gevoelens tegelijk kan ervaren.

De kleuter staat voor de uitdaging om relaties buiten het gezin aan te gaan en zijn wereld te verruimen. Relaties met leeftijdsgenootjes worden belangrijk en voegen iets nieuws toe aan zijn ontwikkeling. Andere kinderen oefenen een grote aantrekkingskracht uit. De basis van sociale aantrekkingskracht ontstaat. De positieve interacties getuigen van wederzijdse aandacht en instemming, bereidheid tot samenwerking, het respect voor eigendom, een constructieve houding en aanpassingsvermogen.

De kleuter staat voor de uitdaging zijn gedrag en gevoelens effectiever te reguleren. Zijn emotionele competentie maakt sprongen en wordt ondersteund door zijn taal, zelfbeeld en voorstellingsvermogen. Vanuit een groter zelfbesef ontwikkelt hij nieuwe emoties als schaamte, schuld, verlegenheid en fierheid. Zijn begrip van emoties verbetert, waardoor hij ze beter kan verwoorden en gepaster kan reageren op emotionele signalen van anderen. Geleidelijk ontwikkelt zijn sociale perspectiefneming, de vaardigheid om zich de innerlijke wereld van

⁵ Berk L., *Development Through the Lifespan*, Pearson, Harlow, 2009; ook Wenar C. en Kerig P., *Developmental Psychopathology, From Infancy through Adolescence*, Mc Graw-Hill International Edition, 2006

anderen voor te stellen. Empathie ontluikt en dient als een motivator voor prosociaal, altruïstisch gedrag.

Het opvoedingsgedrag is van grote invloed op het gedrag van de kleuter, bijvoorbeeld op de fasegebonden agressie. Agressie beteugelen door liefde te weigeren, door macht te etaleren en/of door harde fysieke straffen te geven, leidt tot nefaste gevolgen. Die opvoedingspraktijk houdt verband met persistente agressie tot in de adolescentie. Een korte time-out of het niet toestaan van privileges, zoals tv-kijken, zijn betere alternatieven. Meest effectief blijkt de positieve disciplinerings: discipline realiseren door op een consequente wijze het gewenste gedrag aan te moedigen in een warme, aangename sfeer en zuinig om te gaan met straffen.

Opvoedingsgedrag is eveneens van grote invloed op de emotionele competentie van het kind. Deze competentie is vitaal voor goede relaties met leeftijdsgenoten en voor psychische gezondheid. Warm opvoedingsgedrag dat de uitdrukking van emoties aanmoedigt en dat op een sensitieve, empathische manier begaan is met de gevoelens van een ander, bewerkstelligt bij het kind de neiging om op dezelfde empathische manier te reageren op pijn of verdriet van anderen. Effectieve opvoeders wijzen de kleuter tevens op het belang van vriendelijkheid, geven toelichting en komen tussen als hij ongewenst reageert.

Typische problemen van de kleuterfase:

Agressief gedrag tegenover leeftijdsgenoten is een vaak voorkomende klacht, vooral bij jongens. Fasegebonden agressief gedrag is echter een normaal verschijnsel in het begin van de kleuterperiode. Het is onnodig om er een onheilspellende draagwijdte aan toe te kennen, tenzij de agressie gekoppeld is aan verkeerd hanteringsgedrag bij de ouders of samenhangt met ruzies in de thuissituatie.

Fasegebonden sociale teruggetrokkenheid komt bij kleuters minder vaak voor. Een verlegen, rustig kind zou minder risico lopen op een problematische ontwikkeling, maar dat risico kan in extreme gevallen toenemen wanneer de teruggetrokkenheid samengaat met andere internaliserende problemen zoals scheidingsangst of neerslachtigheid.

Lagereschoolleeftijd⁶

In het midden van de kindertijd demonstreren kinderen een toenemende capaciteit de gepastheid van een emotionele expressie in een sociale situatie te bepalen en hun emotionele reacties te onderdrukken of te vermommen. Bijvoorbeeld wanneer een reeds in het bezit zijnde videospel gekregen wordt op een verjaardagspartijtje, is de tienjarige beter in staat te lachen en toch 'dank je' te zeggen dan de vijfjarige.

⁶ Berk L., *Development Through the Lifespan*, Pearson, Harlow, 2009; ook Wenar C. en Kerig P., *Developmental Psychopathology, From Infancy through Adolescence*, Mc Graw-Hill International Edition, 2006

Tijdens deze fase verfijnt en verrijkt het zelfbeeld. Nu spelen, naast uiterlijke kenmerken, ook competenties een rol. Zowel de toenemende cognitieve vaardigheden van het kind als de feedback van anderen dragen bij tot de inhoud van zijn zelfbeeld. Het zelfwaardegevoel daalt in het begin van de lagereschooltijd, wanneer het kind zichzelf op uiteenlopende terreinen gaat evalueren. Halfweg de lagere school stijgt de zelfwaarde bij de meerderheid opnieuw en zijn ze bijvoorbeeld tevreden over hun relaties met leeftijdsgenoten en hun fysieke mogelijkheden.

De vaardigheid om sociale relaties aan te gaan, is nu de uitdaging. De leeftijdsgroep wint aan belang. Delen, elkaar helpen en ander prosociaal gedrag nemen toe, terwijl fysieke agressie afneemt. Verbale en relationele agressie blijven in de groep van leeftijdsgenoten aanwezig. Het verlangen om bij een groep te horen wordt sterk. Spontaan vormen zich groepen van gelijkgestemden met eigen waarden en normen en met leiders en volgers. In deze groepen verwerft het kind sociale vaardigheden zoals samenwerking, leiderschap, navolging, loyaliteit met gemeenschappelijke doelen. Lidmaatschap van een formele groep (jeugdbeweging, sportclub) kan tegemoet komen aan het verlangen om bij een groep te horen.

Aanvaarding door leeftijdgenoten gaat de gedrags- en emotionele ontwikkeling nu bepalen. Wie verworpen wordt, om welke reden dan ook, loopt een ernstig ontwikkelingsrisico. Eens uitgesloten gaat het kind leeftijdsgenoten mijden en raakt het steeds meer geïsoleerd. Zijn kansen om sociaal competent gedrag te leren nemen af.

De relatievaardigheid van een kind wordt vooral door drie determinanten bepaald.

- ▶ **Toenemende sociale perspectiefneming:** een sociaalcognitieve determinant. Het kind begrijpt stilaan dat mensen verschillende perspectieven kunnen hebben, omdat ze toegang hebben tot andere informatie. Het leert in de schoenen van een ander te gaan staan en te reflecteren over hoe een ander zijn eigen gedachten, gevoelens en gedrag zou kunnen bekijken. Ervaringen waarbij volwassenen en leeftijdsgenoten hun gezichtspunten uitleggen dragen ten zeerste bij tot de ontwikkeling van de sociale perspectiefneming en doen het egocentrisme verminderen.
- ▶ **Toenemende sociale 'problem solving':** een sociaalcognitieve determinant. Het kind leert conflicten effectiever oplossen en gebruikmaken van overreding en compromis. Leerervaringen en 'modeling' dragen sterk bij tot de ontwikkeling van deze vaardigheid.
- ▶ **Toenemende empathie:** een affectieve determinant die instaat voor het besef van gevoelens van de ander en voor een affectieve respons erop. De empathie verfijnt en het kind gaat erkennen dat iemand meer dan een emotie tegelijkertijd kan beleven. Het komt tot het besef dat mensen niet altijd hun ware gevoelens tonen.

Vriendschappen dragen bij tot de ontwikkeling van vertrouwen en sensitiviteit. In de loop van de lagereschooltijd worden ze selectiever en stabiel. Binnen vriendschappen leren kinderen kritiek verdragen en twisten oplossen. De impact van deze vriendschappen hangt af van de aard van de vrienden. Kinderen die vriendelijkheid en medeleven meebrengen, versterken elkaars prosociale neigingen en vormen een meer langdurige band. De sociale problemen van agressieve kinderen daarentegen werken door in hun vriendschapsbanden.

De emotionele competentie neemt toe.

- ▶ De *zelfbewuste emoties*, fierheid en schuld, vallen nu onder de persoonlijke verantwoordelijkheid. Fierheid volgt op een nieuwe realisatie en schuld op een overtreding, ook als er geen volwassene aanwezig is. Fierheid motiveert om nieuwe uitdagingen aan te gaan, terwijl schuld prikkelt om zichzelf te verbeteren. Ongevoelige opmerkingen van volwassenen kunnen leiden tot intense schaamte die destructief is.
- ▶ Het *emotiebegrip*⁷ neemt toe en ze leren verschillende emoties scherp onderscheiden. Rond de leeftijd van acht jaar begrijpen ze dat meer dan een emotie tegelijk kan aanwezig zijn. Ze leren de betekenis van tegenstrijdige signalen (van bv. mimiek en situatie). Bijvoorbeeld het lagereschoolkind begrijpt dat het mogelijk is om meer dan een emotie tegelijkertijd te ervaren, dat emoties ontstaan uit een specifieke situatie en dat dezelfde ervaring andere emoties kan losmaken bij andere personen.
- ▶ Emoties en gedrag worden meer *intern gereguleerd*, vanuit reflectie. Door interactie met ouders, leerkrachten en leeftijdsgenoten leren ze hoe ze negatieve emoties aanvaardbaar kunnen uiten. Emotionele reacties zoals wenen en agressief gedrag nemen af ten voordele van verbale uitingen. Ze gaan ook de gevoelens van anderen ontzien. In de lagereschoolperiode blijft angst voor donker, donder, bliksem en vreemde wezens aanwezig. Door de toegenomen kennis van de realiteit ontstaan nieuwe angsten. Zo neemt de angst voor lichamelijke letsels en voor oorlogen en rampen toe. Zolang deze angsten niet te intens zijn, kunnen de meeste kinderen er constructief mee omgaan door hun verworven emotieregulatievaardigheden te hanteren. Ernstige kinderangsten kunnen ontstaan vanuit barre leefomstandigheden, bv. ervaringen met oorlog of andere trauma's.

⁷ Het in staat zijn om emoties te identificeren, te begrijpen en te redeneren over emoties in zichzelf en anderen. Dit heeft een centrale plaats in interpersoonlijke en morele ontwikkeling, inclusief het ontstaan van empathie en sociale competentie.

■ Adolescentiefase⁸

Tijdens het opgroeien draagt de jongere de gevolgen met zich mee van de uitkomst van de voorbije fasen. Deze gevolgen bepalen de verdere ontwikkeling niet, maar hebben wel invloed op de richting ervan. De uitkomst op lange termijn ligt nooit vast.

De ontwikkelingstaken waarmee hij in de preadolescentie geconfronteerd wordt, zijn individuatie, identiteit en seksualiteit. Tussen dertien en zeventien jaar wordt hij onafhankelijker van het gezin en vormt hij intieme relaties. In de late adolescentie volgen keuzes in verband met doel en zin van het leven en smeedt hij langdurige affectieve relaties.

Tijdens de adolescentie zijn emoties meer extreem, meer vluchtig, waardoor zij erg humeurig kunnen zijn. Anderzijds zijn adolescenten door hun cognitieve ontwikkeling zich meer bewust van de sociale impact van hun emotionele uitingen. Zij zijn in staat om gevoelens te onderdrukken wanneer zij een relatie kunnen schaden of gevoelens te communiceren wanneer zij verbindingen met anderen trachten te verbeteren.

Het zelfbeeld wordt complex, gestructureerd en consistent. Gemiddeld neemt het zelfvertrouwen toe en tegelijk worden individuele verschillen in zelfwaardegevoel stabiel. Er vormt zich een persoonlijke identiteit.

De groep van leeftijdsgenoten neemt verder in belang toe. Discussies over moraliteit dragen bij tot persoonlijke morele standaarden en engagement. Relaties met leeftijdsgenoten kunnen zowel negatief als positief zijn. In het beste geval fungeren ze als brug tussen het gezin en de volwassen sociale rollen.

Het autonomiestreven bereikt opnieuw een hoogtepunt. De jongere streeft ernaar om meer op zichzelf en minder op zijn ouders te steunen bij het nemen van beslissingen. Nochtans blijft de ouder-kindrelatie vitaal in de ontwikkeling van de jongere tot een autonoom, verantwoordelijk individu. Consistente monitoring van de dagelijkse activiteiten van de jongere, in een coöperatieve relatie waarbinnen hij spontaan informatie geeft, draagt bij tot een gunstig resultaat.

□ **Typische problemen in de adolescentieperiode:**

Adolescenten oefenen hun redeneervermogen door volwassenen te betrekken in discussies, terwijl ze onophoudelijk argumenteren en oppositionele standpunten innemen over onderwerpen die triviaal lijken voor hun ouders. Tevens zijn ze vaak erg kritisch tegenover de volwassenen rondom hen en lijkt het of ze gericht zoeken naar hun fouten, naar tegenstrijdigheden of uitzonderingen op wat ze zeggen. Ouders die dit persoonlijk nemen, kunnen het opvoeden van een adolescent als

⁸ Berk L., *Development Through the Lifespan*, Pearson, Harlow, 2009; ook Wenar C. en Kerig P., *Developmental Psychopathology, From Infancy through Adolescence*, Mc Graw-Hill International Edition, 2006

zeer frustrerend ervaren. Nochtans is deze argumentatiezucht een cognitieve oefening die de adolescent helpt bij het ontwikkelen van zijn kritisch denken.

De tienerjaren zijn een tijd van verhoogde emotionaliteit en impulsiviteit. De gedachten van jongeren lijken met grote sprongen naar conclusies te leiden, waarbij ze extreme opinies poneren die de volwassenen rondom hen schokken en ongerust maken. Dergelijke bravoure kan een poging zijn om angst en onzekerheid te bedekken. Evenzeer kunnen jongeren neigen naar overdrijving en drama, vermits zij hun wereld heel intens emotioneel beleven.

Vermits tieners zich naar binnen richten om fasegebonden kwesties te verkennen zoals identiteit, genderrol en seksualiteit, kunnen zij bij volwassenen overkomen als extreem op zichzelf gericht. Na enige tijd is van hen echter een meer wederkerige oriëntatie te verwachten.

Kenmerkende gedragingen gekoppeld aan leeftijdsfasen en ontwikkelingstaken⁹

Leeftijd	Wat het kind moet leren?	Kenmerkende gedragingen
0-2 jaar	gebruik van zintuigen en spieren: lichaamsbeheersing	zuigen, sabbelen op alles, graaien, kwijlen, voedsel uitspugen kruipen, te lang staan, zich vastklampen, vallen, omgooien
	aanpassing aan dag-/nachtritme en voedingsporties/-tijden	slecht inslapen, veel wakker worden, huilen, hoofdbonzen, schommelen voedsel weigeren, spugen, volproppen, knoeien met eten
	differentiatie van personen; gehechtheid aan moeder, vader, broertjes en zusjes	lachen, geluidjes herhalen, 'kleven', zich afwenden van derden
	overwinning scheidingsangst	huilen, klampen, duimen, rituele, knuffelbeest/lapjes, nachtelijke angsten, paniek en apathie bij scheiding
	exploreren omgeving/voorwerpen	graaien, sabbelen, bijten, vernielen, smeren, kliederen
2-6 jaar	van afhankelijkheid naar zelfstandig gedrag	imiteren, ook in spel, nalopen, willen zijn als moeder/vader, daarna juist niet
	via experimenteren omgaan met eigen temperament; eigen gedragstijl ontwikkelen	koppigheid, alles zelf doen, driftbuien, grenzen testen, angst bij onvermogen, soms regressie, magische rituelen
	frustratietolerantie vergroten	
	plaats delen met anderen, minder egocentrisch, socialer gedrag	ruziën en rivaliseren met broertjes of zusjes, soms terugtrekken en regressie naar afhankelijker gedrag
	naar school gaan (eerste schooljaar)	trots, soms weer hevige separatieangst, nachtmerries, lichamelijke klachten
6-11 jaar	aanpassing aan leeftijdsgenootjes, vormen van sociaal invoelingsvermogen en omgaan met grotere sociale omgeving	spelinitiatieven nemen, vriendschappen sluiten, in groepen functioneren, rivaliseren, sociale angst, zich terugtrekken
	school en leerstof (concentratie en discipline)	leren presteren, interesses opbouwen soms schoolfobische klachten, soms leerstoornissen
	vorming van eigen normen en waarden	minder af- en afhankelijk gedrag, zelfstandiger, gewetensvoller

⁹ Prins P. & Braet C., *Handboek klinische ontwikkelingspsychologie*, Bohn Stafleu van Loghum, Houten, 2008

Leeftijd	Wat het kind moet leren?	Kenmerkende gedragingen
12-15 jaar	omgaan met veranderingen in het lichaam	lichamelijke klachten (pijn, eten en slapen ontregeld), hormonale problemen
	verdere afwegingen van normen en waarden; opbouw eigen referentiekader/identiteit	debatteren, ruziën, self talk, dagboeken, schuldgevoelens, rationaliseren, fantaseren, z afzetten tegen ouders, idolenverheerlijking
	vaardiger omgaan met leeftijdsgenoten en anderen	probleem oplossen, vriend- en vijandschappen, soms sociale angst, zich terugtrekken, apathie, depressie
15-20 jaar	verder onafhankelijk worden van feedback van ouders/leraren e.a.	experimenteren met externe gedragsalternatieven, debatteren, grenzen testen
	kiezen voor eigen strategieën en ideeën; ontwikkelen, steviger gevoel van eigenwaarde	zichzelf over- en onderschatten/afkeuren; depressieve buien, soms angst, rationaliseren, intellectualiseren
	verdere verwerving van sociale en beroepsvaardigheden zich losmaken van ouders en 'nest'; plaatsbepaling	stapsgewijs, maar ongelijkmatig soms provocerend verminderen van afhankelijk gedrag
	oplossen van loyaliteitsconflicten, verwerking van verlies en afscheid	gedrag, samenhangend met gevoelens van angst, agressie, schuld en verdriet, die kenmerkend zijn voor de verwerkingsstadia rond verlies van de ouders als identificatiefiguren en de geborgen plaats in het gezin